УДК 82.091

А.Н. Хәсәнова

«ДӘФТӘРЕ ЧЫҢГЫЗНАМӘ» ӘСӘРЕНЕҢ ИДЕЯ-ЭСТЕТИК КЫЙММӘТЕ

В данной статье раскрывается основная идея произведения и замысел анонимного автора. Мы остановились только на трех эпосах, в которых описаны взаимоотношения государства, правителя и народа; иными словами, писатель сосредотачивается на этих трех основных аспектах, и через его размышления раскрывается основная идея произведения – показ и освещение современникам «золотого века» империи Джучидов и тех причин, которые привели к ее краху.

Ключевые слова: «Дафтар-и-Чингиз наме», дастан, И. Хальфин, М. Усманов, исторический источник, Чингиз-хан, Хромой Тимур, Амат, сын Айсы.

This article aims to reveal the main idea and intent of the anonymous author. We have focused only on three epics and they all cover the relations of the state, the ruler, and the people; in other words, the writer focuses on these three main issues and through his reflections the main idea of the work is revealed.

Keywords: Daftar-and Genghis nameh, dastan, I. Khalfin, M. Usmanov, historical source, Genghis Khan, Lame Timur, Amat, son of Aisa.

«Дәфтәре Чыңгызнамә» XVII гасыр ахыры татар тарихи чыганаклары арасында күренекле урын алып тора. Ул шул чорда язмада теркәлүе белән тагын да әһәмиятлерәк. Бу ядкяр – Алтын Урда һәм Казан ханлыгы чорларындагы тарихи язмаларга һәм риваятьләргә нигезләнеп, билгесез автор тарафыннан төзелгән. «Дәфтәре Чыңгызнамә»нең авторы дип 1670–1671 еллардагы Крестьян сугышында катнашкан дин эшлеклесе Идрис Хафиз фаразлана. Әсәр Чыңгыз хан нәселенең, Аксак Тимер, Гайсә углы Амәт, Идегәйнең, төрле ханнарның яшәү урыны, биләмәләре турындагы алты повесть-бүлектән тора; соңгы өлеше «Татар елъязмасы» буларак та мәгълүм [Татар энциклопедиясе, 2010, 2 т., б. 239]. Бер мәҗмуга тәшкил иткән Чыңгыз, Аксак Тимер, Амәт турындагы дастаннарның төрдәшләре төрки халыкларның күбесендә бар. Әсәрнең теле гади һәм тасвирлы, әйтемнәргә, фразеологизмнарга бай. «Мәҗмуга»ны беренче мәртәбә 1822 елда Казан университеты укытучысы И. Хәлфин Көнчыгыш факультеты студентлары һәм Казанның Беренче ир балалар гимназиясе укучыларына татар телен өйрәнү өчен дәреслек итеп бастыра [Хәлфин, 1822, 91 б.]. «Мәҗмуга»ның сүз башыннан аңлашылганча, И. Хәлфин дастаннарның берничә кулъязмасын чагыштырып, аларның ышанычлыракларын сайлап бастырган, ягъни тәнкыйди текст төзергә омтылган. Икенче бер нөсхәсе шулай ук Казанда 1882 елда Р. Җиһаншин тарафыннан нәшер ителгән. Җыентыктагы материалларның аерым кисәкләрен Х. Френ, К. Фукс, И. Березин, Н. Катанов,

И. Покровский, Җ. Вәлиди, Г. Гобәйдуллин, Г. Рәхим дә укучыларга текстологик яктан эшкәртеп тәкъдим итәләр. Тарихчы галим М. Усманов башка татар тарихи чыганаклары белән беррәттән, «Дәфтәре Чыңгызнамә» әсәрен өйрәнүгә дә үзеннән зур өлеш кертә. Ш. Абилов, В. Хаков, М. Гайнетдинов, М. Әхмәтҗанов, С. Гыйләҗетдинов, Д. Исхаков, М. Иванич, И. Мөстәкыймов һ. б. галимнәр үз хезмәтләрендә әсәр эчтәлегендәге фольклор, әдәби, тарихи, этник һәм генеологик мәгълүматларны анализлап бастыралар. Фольклорчы галимнәр хезмәтләрендә әлеге ядкәр халык иҗатының эпик жанры буларак карала. «Дәфтәре Чыңгызнамә» әсәренә кергән дастаннар халык иҗаты буенча академик томга кертелгән [Татар халык иҗаты, 1984, б. 102–105]. Соңгы чор фольклорчы галимнәр хезмәтләрендә исә «Дәфтәре Чыңгызнамә» китаби дастаннар категориясенә кертеп тикшерелә [Мухаметзянова, 2014, б. 256; Мөхәммәтҗанова, 2018, б. 44]. «Мәҗмуга» әле дә күп тикшеренүчеләрнең игътибар үзәгендә кала бирә.

Хәзерге вакытта архивларда, китапханәләрдә, музейларда һәм шәхси коллекцияләрдә төрле күләмле (тулы, берничә бүлектән һәм тулы булмаган) 67 берәмлек билгеле. Аларның күбесе (44 берәмлек) Казанда саклана. Күптән түгел «Дәфтәре Чыңгызнамә»нең бер күчермәсе нигезендә әсәрнең киң таралган вариантыннан дастаннарының саны һәм эчтәлеге (шул исәптән, төрки-татар дәүләтләре, аеруча Кырым йортының башлангыч дәвере тарихы турында үзгә мәгълүмат бирүе) җәһәтеннән аерылып торган тагын бер варианты (редакциясе) барлыгы турында фараз әйтелде [Мустакимов, 2009, с. 122–131]. Бу фикер ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге фондында «Дәфтәре Чыңгызнамә»нең бер кульъязмасы саклану белән раслана. Бу күчерелмәдә Әстерхан ханлыгы тарихы турында, буталчык булса да, үзенчәлекле мәгълүматлар теркәлгән (кызганыч, кульъязма начар сакланган) [Язма мирас үзәге, 39 ф., 44 сакл. бер.]

«Мәҗмуга» Чыңгызның фантастик чыгышы, Аксак Тимер[1] һәм Гайсә углы Амәтнең маҗаралары бәян ителгән дастаннардан, Идел буена һәм Касыйм ханлыгына бәйләнешле вакыйгалар, нәсел-нәсәп шәҗәрәләре турында сөйләгән фасыллардан тора. Кульъязмаларның кайберләрендә теге яисә бу дастан яки фасыл төшеп калган.

Һәр дастан мөстәкыйль сюжетлы булып, алар арасында яисә ахырдан вакаигънамәләр, шәҗәрәләр китерелсә дә, мәҗмуга бербөтен әсәр булып санала.

Беренче дастан Чыңгызның шәҗәрәсе белән башланып китә һәм кульъязмаларда «Дәфтәре Чыңгыз», «Дәфтәре Чыңгызнам» яисә «Дәфтәре Чыңгызнамә» дип, төрлечә исемләнә.

«Мәҗмуга» үзенең характеры белән Әбелгазый Баһадурханның 1665 елларда тәмамланган «Шәҗәрәи-төрек» әсәреннән аерыла.

[1] Аксак Тимер (1336–1405) – Алтын Урданы җимерүче.

Әбелгазый хәбәр итүенчә, аның кулында Чыңгыз һәм Аксак Тимер турындагы әсәрнең берничә күчермәсе булган.

Шулай да Чыңгыз һәм Аксак Тимер турындагы ярым фольклор, ярым әдәби әсәрләрнең аерым кулъязмалары белән «Мәҗмуга» авторы таныш булган, дип уйларга кирәк. Алай гына да түгел, әсәрдә хикәяләнгәнчә, татар авторы Чыңгыз нәселе хакында монголлардан килә торган легендаларны да белгән.

«Дәфтәре Чыңгызнамә», бербөтен әсәр буларак, XVII гасырның соңгы чирегендә иҗат ителгән дип санала. Чөнки автор әсәрдә Себер ханнарының Чыңгыз токымыннан килгән шәҗәрәсен 1653–1654 елларда христиан динен кабул иткән Касыйм ханы Борһан солтан белән чикли. Шуңа күрә бу җыентык XVII гасыр татар тарихи чыганагы буларак өйрәнелә. Бу тарихи ядкяр кечкенә генә керештән һәм 6 бүлектән – дастаннардан гыйбарәт.

«Мәҗмуга»да «Дастаны нәсле Чыңгыз» дип аталган беренче бүлек башкаларына караганда күләмлерәк. Аннан Аксак Тимер һәм Гайсә углы Амәт дастаннары бәян ителә. Баштагы ике дастан хыялый легендаларны үз эченә ала. Бу хәл автор файдаланган Урта Азия һәм көньяк-көнчыгыш чыганакларындагы фольклор материалларыннан килә. Татар халкының рухи мәдәнияте үсеше тарихында турыдан-туры Чыңгыз ханны данлаган фольклор әсәре билгеле түгел. Бу табигый. Чөнки болгар-татар халкы үзен һичкайчан да Чыңгыз нәселе белән бәйләнешле дип санамаган. Ул Чыңгызны Болгар илен җимерүче, халкын һәлак итүче буларак каһәрләгән.

Автор дастанда Чыңгызның тууына, балалык вакытына бәйләнешле фантастик риваятьләр, легендалар белән генә эш итә; аны күп өлкәләрне үзенә буйсындырган хан дип белдерү белән чикләнә. Күрәсең, ул Чыңгыз ханның канлы яулары турында сүз йөртеп, мәсьәләне куертырга теләмәгән. Әсәрдән аңлашылганча, язучы андый максат куймаган да. Үз карашларын үткәрү өчен аңа гомуми фон кирәк булган. Әгәр дә әсәрнең Касыйм ханлыгында яисә Идел буенда, ягъни рус дәүләте карамагында яшәгән вакытта язылганлыгын искә алсак, моны аңлау кыен булмас. Язучы Мәскәү патшалыгы белән Касыйм ханлыгы, татар морза-алпавытлары арасындагы мөнәсәбәтләрне катлауландырырга теләми. Аның максаты – теләсә кайсы заман хөкемдары гадел булырга тиеш, дигән идеяне үткәрү.

Автор фикеренчә, хөкемдар тәҗрибәле, халык белән элемтәдә, аның язмышы турында кайгыртучы кеше булырга тиеш. Шулай булмаганда, ул үзен генә сөюче бер кешегә әверелә.

Димәк, илне идарә итүче күпне күргән, эшчәнлек күрсәткән, мөстәкыйль фикерле, тәҗрибәле кеше булырга тиеш.

Илнең бөлгенлеккә төшү сәбәбен автор гаделсезлектә, золымда, бердәмлекнең булмавында күрә. Ул Себернең Күчем нәселеннән килгән, әмма төп халык белән бәйләнеше булмаган Касыйм ханнарына ишарәли; аларның ил мәнфәгатеннән читтә, принципсыз, максатсыз

яшәүләрен шелтәли. Әдип бик сак фикер йөртә; ул еш кына укучыга мөрәҗәгать итеп, дәүләтне идарә итүченең нинди сыйфатларга ия булырга тиешлеген сөйли. Дәүләт һәрчак халыкның ишәюен, үзенең иминлеген кайгыртырга, дөньяга капкаларын киң итеп ачарга тиеш, дигән фикер үткәрә.

Авторның үгет-киңәшләре аша аның дөньяга карашын, уй-теләкләрен дә ачык тоемлап була. Ул аерым хөкемдарларның гамьсезлеге, хирыслыгы, эгоизмы аркасында бөтен дәүләтләрнең җимерелүен, ә халыкларының туздырылуын искә ала. Шушы уңай белән автор Мәскәү дәүләте хакында да сүз кузгата һәм Мәскәүне какшамас дәүләт төсендә тасвирлый. Биредә Мәскәү дәүләте үрнәк итеп куела. Автор артык идеаллаштыруга бармый, җыйнак итеп, чама белән сөйли. Аның бар максаты – үзен уратып алган тирәлектә дә шундый мул, җитеш, тотрыклы тормыш шартлары булдыру.

«Мәҗмуга»дагы икенче дастан Аксак Тимер турында: аның туганнан алып үлгәнчегә кадәр булган маҗаралары хикәя ителә. Бигрәк тә балачагын сөйләгәндә, автор Урта Азия легендаларыннан файдаланган булырга тиеш. Идел буена караган вакыйгалар, әлбәттә, болгар-татарларның үз риваятьләренә нигезләнгән.

Бу дастан да документаль тарих түгел. Ул – легендалардан, риваятьләрдән файдаланып язылган әдәби әсәр. Шулай да белгечләр, тарихи чыганакларга таянып, Аксак Тимер гаскәрләренең Болгар илендә булганлыгын таныйлар. Авторның әйтергә теләгән фикере шул: дәүләт җимерелеп, шәһәрләре туздырылса да, бөтенләйгә юкка чыкмый, ул яраларын төзәтеп, яңа шартларда яшәвен дәвам итә.

Дастанда Аксак Тимер – бер яктан, яулап алучы, җимерүче, ә икенче яктан, ихтыярлы, вакыты белән гаделлек күрсәтүче хөкемдар да. Язучы Тимернең җиңүгә ирешү сәбәбен аның көчендә генә түгел, ә аңа каршылык күрсәтергә тиешле халыкның бердәм булмавында да күрә. Автор Тимерне нәсел буенча тапшырыла килгән ханлыкка утыручы итеп түгел, ә үзенең тырышлыгы белән аңа ирешкән хөкемдар итеп күрсәтә.

Җыентыкта өченче булып килгән Гайсә углы Амәт дастаны аеруча киң таралган. Аның төрле вакытларда җыйналган һәм хәзер дә табыла килгән кульязмалары да күп һәм ул берничә тапкыр басылып та чыккан.

Дастанның сюжеты Алтын Урдада XIV гасыр урталарында урын алган вакыйгаларга барып тоташса да, үзенең теркәлүе ягыннан, Чыңгыз һәм Аксак Тимер турындагы дастаннар белән бергә, XVII гасыр татар әдәби ядкяре итеп карала. Әлбәттә, автор карамагында дастанның борынгы язмалары һәм риваятьләр дә булган.

Дастан нигезендә билгеле чорның мәгълүм вакыйгалары ятса да, аны фольклор һәм автор иҗаты аралашудан туган әдәби әсәр итеп карарга кирәк. Шуның өчен андагы геройлар тарихи шәхесләр дип түгел, ә әдәби образлар итеп каралырга тиеш.

Җанибәк хакимият сөючән эгоист, ул үз кызын үтерү фикеренә барып җитә. Авторның әйтергә теләгәне – хөкемдар халык белән тату яшәргә тиеш.

Өч дастан да дәүләт, хөкемдар, халык мөнәсәбәтләрен үз эченә ала; икенче төрле әйткәндә, язучы шул төп өч мәсьәләне игътибар үзәгендә тота. «Мәҗмуга»ның Россия империясендә колониаль һәм милли изүләрнең көчәйгән һәм социаль золымга каршы массаларның чыгышлары активлашкан вакытта иҗат ителгәнлеген искә алсак, язучының позициясен ачыграк төшенергә мөмкин. Әлбәттә, автор, нигездә, үз халкы яшәгән өлкәне күз алдында тота, ә гаделлек мәсьәләләре гомумән илгә карата куела. Димәк, язучы үз заманының битараф кешесе булмаган, җәмгыятьне борчыган сораулар белән янып яшәгән.

Колониаль һәм милли изүләргә каршылык күрсәтү фонында автор дәүләткә гомумхалык мөнәсәбәтен дә күздән ычкындырмый. Мәсәлән, ул аерым кузгалышларга катнашырга тиешле көчләрнең читтә калуларын һәм Аксак Тимергә каршы торырга кирәк вакытта халыкта бердәмлек булмавын әйтә. Ләкин болар әле язучыны заманының алдынгы идеяләре өчен актив көрәшче дип тә, дастаннар мәҗмугасы патша хакимиятен дер селкеткән крестьяннар хәрәкәте идеясен популярлаштыру өчен язылган дип тә бәяләргә нигез бирмиләр. Җыентыкта киң массаларны турыдан-туры актив көрәшкә чакыру идеясе дә юк. Автор – объектив шартларда патша хөкүмәтенә, аның социаль һәм милли сәясәтенә оппозициядә булган татарның феодаль аристократиясе вәкиле. Шунлыктан ул, крестьяннар яисә башкорт кузгалышларына теләктәшлек белдерсә дә, аларны ерактан гына күзәткән.

Автор фикеренчә, хөкемдар белән халык бер теләктә булырга тиеш. Язучы, шуңа бәйле рәвештә, колониаль изүне дә йомшартырга тырыша, әмма ул үзенең фикерләрен дини формага төреп бирә. Күренә ки, язучының дөньяга карашы катлаулы һәм каршылыклы. Безнең өчен аның халыкка, киң катлау массага симпатия белән каравы, аның ихтыяҗларына теләктәш булуы мөһим.

Авторның дәүләт, хөкемдар һәм халык мөнәсәбәтләре турындагы уй-фикерләре аша әсәрнең төп идеясе ачыла: дәүләт нык булсын өчен, аның белән гадел хөкемдар идарә итәргә һәм ул, халык белән элемтәдә булып, аның язмышын кайгыртып яшәргә тиеш.

Әдәбият

Мәрданов Р.Ф. Чыңгызнамә: тарихи дастаннар. Казан: Милли китап, 2019. 287 б.

Мөхәммәтҗанова Л.Х. Дөнья цивилизациясендә татар дастаннары. Казан: ТӘһСИ, 2018. 280 б.

Мустакимов И.А. Об одном списке «Дафтар-и Чингиз-наме» // Средневековые тюрко-татарские государства. Сборник статей. Вып. 1. Казань, 2009.

Мухаметзянова Л.Х. Татарский эпос: книжные дастаны. Казань, 2014. 380 с.

Татар халык иҗаты. Дастаннар / томны төзүче, кереш мәкалә һәм искәрмәләрне язучы Ф.В. Әхмәтова. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. 384 б.

Татар энциклопедиясе: 6 томда. 2 т.: Г-Й. Казан: Татар энциклопедиясе институты, 2010. 656 б.

ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге ТӘһСИның Язма мирас үзәге, 39 ф., 6403 сакл. бер.

Усманов М.А. Татарские исторические источники XVII–XVIII вв.: «Сборник летописей», «Дафтар-и Чингиз-наме», «Таварих-и Булгария», татарские шаджара. Казань: Изд-во Казанского университета, 1972. 221 с.

Хәлфин И. Әхвәле Чыңгыз хан вә Аксак Тимер. Казан: Университет типографиясе, 1822. 91 б. (И. Готвальдның кулдан язылган искәрмәләре белән). (Халфин И. Жизнь Джингиз-хана и Аксак-Тимура. Казань: в Университетской типографии, 1822. 91 с. (с рукоп. прим. И. Готвальда)

Хәсәнова Айгөл Наил кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият
һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге
фәнни хезмәткәре